

Anna Borucka, Agnieszka Pisarska

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”,
Zakład Zdrowia Publicznego, Instytut Psychiatrii i Neurologii

Robert Frączek

Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych

Kluczowe kryteria oceny programów profilaktycznych

Merytoryczne niedostatki programów profilaktycznych skłaniają do wniosku, że niezbędna jest m.in. poprawa umiejętności osób zajmujących się profilaktyką w zakresie konstruowania programów i przygotowywania ofert, a także osób decydujących o finansowaniu programów w zakresie ich oceny.

Jednym z wielu zadań podejmowanych przez gminne komisje rozwiązywania problemów alkoholowych jest opiniowanie wniosków o przeznaczaniu środków finansowych na zakup i realizację programów profilaktycznych. Wypełnienie tego zadania wcale nie jest łatwe w obliczu mnogości ofert, płynących głównie z organizacji pozarządowych oraz różnego poziomu wiedzy członków gminnych komisji na temat profilaktyki.

Jak wynika z raportów opracowywanych przez Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych (PARPA), jakość szkoleń programów profilaktycznych pozostawia wiele do życzenia (Frączek, 2010). Przyczyną takiego stanu rzeczy mogą być oczywiście czynniki pozamerytoryczne, na przykład naciski radnych lub środowisk lokalnych, by fundusze były przeznaczane na konkretne działania, takie jak zajęcia sportowe. Tym bardziej ważne jest, aby osoby zasiadające w komisjach oceniających oferty i opiniujące realizację programów miały wiedzę na temat skutecznych strategii profilaktycznych i potrafiły uzasadnić konieczność odrzucenia programów niemających nic wspólnego z profilaktyką.

W związku z tym w ramach współpracy między PARPA a Pracownią Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M” Instytutu Psychiatrii i Neurologii został opracowany projekt szkolenia „Profilaktyka zachowań problemowych/ryzykownych młodzieży – jak oceniać jakość szkolnych programów profilaktycznych”. Ce-

lem tego szkolenia, adresowanego głównie do przedstawicieli gminnych komisji, jest poprawa umiejętności dokonywania ekspertyzy programów profilaktycznych na podstawie opisu tych programów zamieszczonych w otrzymanych ofertach. Podstawowe kryteria tej ekspertyzy odnoszą się do aktualnej wiedzy z dziedziny profilaktyki, a pod uwagę brane są następujące kwestie: uwzględnienie wiedzy o czynnikach chroniących i czynnikach ryzyka związanych z rozwojem zachowań problemowych/ryzykownych dzieci i młodzieży, zastosowanie skutecznych strategii profilaktycznych, logiczna budowa programu, oparta na konsekwentnym połączeniu wszystkich elementów programu od celu głównego do działań, rodzaj ewaluacji programu i jej wyniki.

W niniejszym artykule omawiamy kluczowe elementy sprawdzianu jakości szkolnych programów profilaktycznych. Wszystko to opiera się na naszych doświadczeniach wynikających z prowadzenia szkoleń.

Podstawowe informacje o programie

Podstawowe informacje o programie powinny zawierać: tytuł, cel główny, grupę odbiorców, do której program jest adresowany, oraz poziom profilaktyki. Wydaje się, że zamieszczenie tych informacji w ofercie powinno być oczywiste, jednak w niektórych ofertach programów profilaktycznych nie można ich znaleźć.

Tytuł jest na ogół pierwszą informacją o programie i czasem już na podstawie jego treści



można się wstępnie zorientować, jaki jest poziom wiedzy autorów o profilaktyce. Jeśli tytuł programu ogranicza się tylko do określenia poziomu profilaktyki, np. „Profilaktyka uzależnień I stopnia”, to możemy przypuszczać, że autorzy nie dysponują aktualną wiedzą na temat profilaktyki. W ostatnich kilkunastu latach w tej dziedzinie nastąpiła zmiana, rezygnuje się z podejścia skoncentrowanego na procesach uzależnienia, traktowanego jako główne zagrożenie związane z używaniem substancji psychoaktywnych. Nacisk natomiast kładzie się na bezpośrednie zagrożenia dla zdrowia psychicznego i somatycznego, a niekiedy życia młodych ludzi, jakie wiążą się z sięganiem po środki psychoaktywne i inne zachowania ryzykowne. Od kilku lat wprowadzana jest nowa terminologia dotycząca poziomów profilaktyki – profilaktykę I i II stopnia zastąpiły: profilaktyka uniwersalna, selektywna i wskazująca. Kryterium podziału tych trzech poziomów profilaktyki jest ocena indywidualnego ryzyka rozwoju zachowań ryzykownych. Profilaktyka uniwersalna zmierza do zapobiegania zagrożeniom o znacznym rozpowszechnieniu i jest kierowana do całej populacji dzieci i młodzieży. Profilaktykę selektywną adresuje się do tej grupy dzieci i młodzieży, która ze względu na swoją sytuację życiową i doświadczenia jest narażona na większe niż przeciętne ryzyko rozwoju problemów psychicznych i/lub zaburzeń zachowania.

Profilaktyka wskazująca obejmuje swoimi działaniami dzieci i młodzież, która wykazuje już pierwsze symptomy i/lub ma problemy związane ze zdrowiem psychicznym lub z dobrym funkcjonowaniem społecznym (Ostaszewski, 2005; Okulicz-Kozaryn i Pisarska, 2007; Ostaszewski, 2010).

Z tytułem programu jest ponadto związana delikatna, ale w naszym przekonaniu bardzo ważna kwestia. Dotyczy ona używania słów, których znaczenie może mieć pejoratywne zabarwienie. Na przykład, jeśli w tytule zamieszcza się określenie: ofiary przemocy, to jest to powód do zastanowienia się, czy autorzy zdają sobie sprawę, że przyczyniają się do stygmatyzowania dzieci czy młodzieży, która cierpi z powodu przemocy rówieśniczej. Można by oczywiście powiedzieć, że to tylko nazwa programu, która do dzieci i młodzieży nie dotrze. Nazwa ta będzie jednak funkcjonować

w dokumentach szkoły i z pewnością będzie znana nauczycielom, a być może i rodzicom. W ten oto niezamierzony sposób działania profilaktyczne mogą przyczyniać się do umacniania w naszym języku określeń i sformułowań, które z całą pewnością nie pomagają dzieciom z grup podwyższonego ryzyka. Do tego typu sformułowań należą, naszym zdaniem, również: alkoholik, dzieci alkoholików, rodzina patologiczna. W tych przypadkach należy stosować takie określenia, jak: osoba uzależniona od alkoholu, dzieci osób nadużywających i/lub uzależnionych od alkoholu, rodzina dysfunkcyjna.

Następną podstawową informacją o programie jest określenie jego celu głównego. Bywa jednak, że program w ogóle nie ma określonego celu głównego, a jedynie kilka czy nawet kilkanaście celów szczegółowych. W takiej sytuacji bardzo trudne staje się odpowiedzenie na pytanie, o jaką zmianę chodzi autorom oraz na jakie zachowania dzieci lub młodzieży program ma oddziaływać. Innymi słowy, nie wiadomo, jaki rezultat chcą uzyskać autorzy programu. Naszym zdaniem, jeśli w opisie programu brak celu głównego, to nie mamy podstaw do wstępnej oceny potencjalnych korzyści dla osób biorących w nim udział. Ważne jest jednak, by w opisie programu twórcy nie poprzestali jedynie na sformułowaniu celu głównego, ale określili też cele szczegółowe, które zostaną osiągnięte dzięki realizacji programu (co będzie można zbadać i potwierdzić wynikami).

Kolejną ważną informacją dotyczy adresatów programu. W przypadku dzieci i młodzieży oczekujemy tu określenia wieku i liczby odbiorców, a w przypadku działań z zakresu profilaktyki selektywnej i wskazującej, także kryteriów kwalifikowania do udziału w programie. Jeśli przewidziany jest udział innych osób, na przykład rodziców, to taką informację również należy zamieścić w opisie programu. Gdy czytamy, że program jest przeznaczony dla uczniów ze wszystkich typów szkół (tj. podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych), to z dużym prawdopodobieństwem możemy stwierdzić, że program ten nie nadaje się do realizacji. Autorzy w swoich założeniach i działaniach nie uwzględnili bowiem specyfiki wieku rozwojowego swoich odbiorców, która warunkuje zarówno dobór treści przekazywanych w programie, formy ich prze-

kazu, jak i metody pracy. Na przykład program dotyczący picia alkoholu adresowany do dzieci ze szkoły podstawowej, które są jeszcze przed inicjacją w picciu alkoholu z rówieśnikami, nie może być kierowany do młodzieży ponadgimnazjalnej, która w znakomitej większości ma już doświadczenia związane z picciem alkoholu na imprezach towarzyskich.

Uzasadnienie realizacji programu

Zasadniczym pytaniem, na które musimy znaleźć odpowiedź w ofercie programu profilaktycznego, jest pytanie o celowość jego realizacji. Szukamy więc informacji, czy cel programu odpowiada potrzebom zakładanej grupy odbiorców.

Uzasadnieniem dla programów, które za cel mają ograniczenie zachowań ryzykownych wśród dzieci i młodzieży, jest po prostu rozpowszechnienie tych zachowań. Pomocna jest tu wiedza z zakresu epidemiologii, zdrowia publicznego, problemów społecznych, psychologii i pedagogiki. Z badań ogólnopolskich wiadomo, że picie alkoholu, palenie papierosów oraz (w mniejszym stopniu) marihuany są dość powszechne w grupie 15-17-latków (Sierosławski, 2011). W związku z tym zawsze warto realizować programy profilaktyczne z zakresu profilaktyki uniwersalnej, zapobiegające nasileniu tych zachowań. Podobnie jest z zachowaniami agresywnymi i przemocą w środowisku rówieśniczym. W przypadku zachowań ryzykownych o mniejszym nasileniu lub występujących tylko lokalnie należy oprzeć się na wynikach diagnozy dotyczącej tego zjawiska, przeprowadzonej wśród potencjalnych odbiorców programu. Zdarzają się czasem oferty programów z zakresu profilaktyki wskazującej, które dotyczą ważnych, ale rzadko występujących problemów, na przykład samookaleczeń. W takich przypadkach niezbędne jest podanie powodu, dlaczego program powinien być realizowany w danej szkole.

Argumentem uzasadniającym realizację danego programu są rekomendacje znaczących instytucji zajmujących się profilaktyką. Takimi instytucjami są: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Ośrodek Rozwoju Edukacji MEN oraz ośrodki akademickie. Autorzy niektórych analizowanych przez nas programów podawali, że mają tego typu

rekomendację, ale żadna nie była dołączona do oferty. Wydaje się to poważnym mankamentem, ponieważ pozbawia możliwości poznania treści rekomendacji. Jesteśmy zdania, że jeśli autorzy programu piszą o posiadanych rekomendacjach, to należy wymagać kopii takich dokumentów. Warto też podkreślić, że często dołączane do ofert tzw. podziękowania czy listy gratulacyjne – nie mogą być traktowane jako rekomendacja; najczęściej dotyczą one nie tyle konkretnego programu, ile potrzeby podejmowania tego typu działań, nie mówią też nic o samej ocenie programu czy o wynikach ewaluacji dotychczasowych realizacji.

W tym miejscu warto nadmienić, że w 2010 roku przy współpracy takich instytucji, jak: PARPA, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, ORE i Instytutu Psychiatrii i Neurologii powstał „System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego”, który gromadzi programy o potwierdzonej skuteczności (<http://www.kbnp.gov.pl/portal?id=106179>).

Teoretyczne podstawy programu

Kolejny kluczowy punkt sprawdzianu jakości programu odnosi się do jego podstaw teoretycznych. Pierwsze pytanie dotyczy czynników ryzyka i czynników chroniących związanych z rozwojem zachowania ryzykownego, którego ograniczenie jest celem programu. Każdy program profilaktyczny powinien zmierzać do ograniczenia wpływu określonych czynników ryzyka oraz wzmocnienia działania czynników chroniących. Dotychczas zidentyfikowano wiele czynników ryzyka i czynników chroniących. Należą do nich czynniki o charakterze indywidualnym, rodzinnym, szkolnym, rówieśniczym oraz związane ze środowiskiem lokalnym i makrospołeczne (Ostaszewski, 2008). W tym miejscu może warto przypomnieć, że czynniki ryzyka związane z picciem i nadużywaniem alkoholu przez nastolatków to m.in.: łatwa dostępność alkoholu, negatywne wpływy rówieśnicze, brak kontroli ze strony rodziców. Czynniki chroniącymi mogłyby być w tym przypadku: sprawdzanie przez sprzedawców wieku młodych osób, które kupują u nich alkohol, unikanie przez nastolatka spotkań młodzieżowych, na których dostępny jest alkohol, wprowadzenie zasad rodzinnych, które umożliwiają rodzicom kontrolę, gdzie i z kim prze-



bywa ich dziecko. Zamieszczenie w ofercie charakterystyki obu rodzajów czynników, na które program ma oddziaływać, świadczy o dobrym przygotowaniu merytorycznym i posiadaniu przez autorów wiedzy teoretycznej wyjaśniającej mechanizmy powstawania zachowań ryzykownych wśród dzieci i młodzieży.

Z naszych doświadczeń zebranych w trakcie szkoleń wynika, że w niewielu ofertach wymienione są konkretne czynniki ryzyka i czynniki chroniące, a przecież stanowią one podstawę wyboru strategii profilaktycznych. Zdarzają się też i takie oferty, w których autorzy cytują z literatury przedmiotu kilka czynników chroniących i ryzyka związanych z zachowaniami ryzykownymi młodzieży. Ta wiedza z jednej strony cieszy, a z drugiej smuci, ponieważ nie znajduje swojego odzwierciedlenia ani w celach, ani w działaniach zaplanowanych w programie. Pokazuje to, niestety, że autorzy chcieli jedynie spełnić wymogi wymienione w formularzu oferty.

Kolejnym krokiem w ocenie oferty jest przyjrzenie się, jakie strategie wykorzystano w programie. Strategie profilaktyczne to sposoby postępowania oparte na podstawach teoretycznych, które mają na celu redukcję wpływu czynników ryzyka i/lub wzmacnianie czynników chroniących. Skuteczne strategie profilaktyczne (zwane też strategiami wiodącymi) to takie, których zastosowanie w programie przynosi pożądane i udokumentowane w badaniach zmiany w zachowaniu młodych ludzi. Wiodące strategie profilaktyczne to:

- **Rozwijanie umiejętności życiowych** – strategia ta polega na uczeniu młodych ludzi umiejętności, które umożliwią im konstruktywne zaspokojenie ważnych celów i potrzeb wieku dojrzewania. Do takich umiejętności należą, np.: podejmowanie racjonalnych decyzji, konstruktywne rozwiązywanie konfliktów, samokontrola, radzenie sobie ze stresem itp.
- **Edukacja normatywna**, która polega na kształtowaniu i wzmacnianiu norm przeciwnych używaniu substancji psychoaktywnych i stosowaniu przemocy.
- **Rozwijanie umiejętności rodziców** – strategia ta polega na przekazywaniu rodzicom informacji na temat różnych aspektów psychospołecznego funkcjonowania ich nastoletnich dzieci, wzmacnianiu ich umiejętności

wychowawczych oraz na zachęcaniu do aktywnego udziału w programie profilaktycznym, w którym bierze udział ich dziecko. Wszystko to zmierza do wzmacniania więzi nastolatka z rodzicami.

- **Włączanie naturalnych mentorów** – strategia ta polega na zapewnieniu dziecku stałego kontaktu z osobą dorosłą spoza rodziny, która udziela wsparcia emocjonalnego, pomaga w rozwiązywaniu różnych problemów, doradza, czuwa nad rozwojem dziecka.
- **Budowanie więzi ze szkołą** – strategia ta polega na organizowaniu rówieśniczej pomocy, tworzeniu w szkole klubów, dbałości o klimat społeczny w szkole, czyli o jakość relacji między wszystkimi członkami i grupami społeczności szkolnej (Ostaszewski, 2010).

Zastosowanie przynajmniej jednej strategii wiodącej powinno być jednym z wymogów stawianych autorom programów profilaktycznych. Z naszych doświadczeń wynika, że na rynku funkcjonują programy z zakresu profilaktyki zachowań ryzykownych, w których nie jest wykorzystywana żadna z wyżej wymienionych strategii wiodących. Trudno więc oczekiwać, że realizacja tych programów przyczyni się do zmiany zachowań młodzieży w pożądanym kierunku.

Jak już wspomniano wyżej, oprócz wiodących strategii profilaktycznych, istnieją również uzupełniające, które same w sobie nie wpływają skutecznie na ograniczenie czy eliminację danego zachowania ryzykownego. Zastosowane razem ze strategiami wiodącymi wzmacniają ich pozytywne działanie.

Do strategii uzupełniających należą:

- **przekaz wiedzy o rozmiarach rozpowszechnienia zachowań ryzykownych i ich bezpośrednich negatywnych następstwach**,
- **organizacja czasu wolnego**, czyli zapewnienie młodzieży atrakcyjnych form spędzania czasu wolnego jako alternatywy dla zachowań ryzykownych,
- **edukacja rówieśnicza** – włączanie naturalnych liderów rówieśniczych w realizację określonych zadań prowadzonych w ramach programu profilaktycznego,
- **trening umiejętności odmawiania** – ćwiczenie umiejętności rozpoznawania i radzenia sobie z negatywnymi wpływami społecznymi, w tym z presją rówieśniczą (Ostaszewski, 2010).

W ofertach programów profilaktycznych przeznaczonych do realizacji w szkołach najczęściej wykorzystywane są właśnie strategie uzupełniające. Z naszych doświadczeń wynika, że autorzy programów powszechnie korzystają ze strategii polegającej na przekazie wiedzy. Niestety, zdarza się, że wiedza ta dotyczy procesu uzależnienia od substancji psychoaktywnych (alkoholu, narkotyków), a nie bezpośrednich zagrożeń związanych z ich używaniem, które powinny być głównym punktem w informacji kierowanej do młodzieży. Bywają też takie programy, w których te informacje przekazuje osoba uzależniona czy to od alkoholu, czy od innych substancji psychoaktywnych. Stoimy zdecydowanie na stanowisku, że sam fakt poradzenia sobie z uzależnieniem nie jest rekomendacją do podjęcia roli realizatora programu profilaktycznego dla młodzieży. Taka osoba, tak jak inni, którzy realizują tego typu programy, musi posiadać odpowiednio udokumentowane kwalifikacje.

Strategią często wykorzystywaną w działaniach profilaktycznych jest strategia polegająca na zapewnianiu młodzieży alternatywnych form spędzania czasu wolnego. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w ofertach kierowanych do szkół, którym proponuje się zajęcia sportowe lub teatralne. Naszym zdaniem, prowadząc takie programy, można liczyć tylko na to, że młodzi ludzie ciekawie i miło spędzą czas wolny. Nie uchroni ich to jednak przed angażowaniem się w zachowania ryzykowne po zakończonych zajęciach. Dobry program profilaktyczny powinien łączyć strategie wiodące i uzupełniające.

Cele programu

Cel główny programu oraz jego cele szczegółowe powinny spełniać wymogi określone akronimem SMART. Innymi słowy cel powinien być: **S**pecyficzny, **M**ierzalny, **A**dekwatny, **R**ealistyczny i **T**erminowy, gdyż tylko w takim przypadku istnieje możliwość sprawdzenia, czy został on osiągnięty. Określenie „specyficzny” oznacza, że cel musi być sformułowany precyzyjnie i w jasny sposób, by nie było wątpliwości, do czego zmierza autor programu. „Mierzalny” oznacza, że możliwe będzie sprawdzenie, czy cel został osiągnięty, innymi słowy, można będzie do niego dobrać odpowiedni wskaźnik (miarę), który pozwoli dokonać oceny efektów

programu. Cel „adekwatny” to taki, który bezpośrednio odnosi się do problemu będącego przedmiotem programu. Cel „realistyczny” to cel możliwy do osiągnięcia, biorąc pod uwagę dostępne zasoby oraz posiadane kompetencje. Określenie „terminowy” oznacza, że wyznaczony został czas, w którym cel zostanie osiągnięty. Z naszych doświadczeń wynika, że cele programów rzadko spełniają wszystkie wymogi SMART.

Cele zamieszczane w ofertach bywają formułowane w ogólnikowy sposób, np. dotyczą „rozwijania umiejętności życiowych (rozumianych, jako zbiór zasobów i kompetencji), które umożliwiają skuteczne radzenie sobie w sytuacjach trudnych”. Przy tak określonym celu trudno jest zrozumieć, co autorzy pragną osiągnąć. O jakie zasoby (rodzinne, środowiskowe czy inne?), o jakie kompetencje (społeczne, szkolne?) im chodzi. Termin „sytuacje trudne” też jest mało precyzyjny i wymaga uszczegółowienia. Sprawdzenie, czy udało się zrealizować tak określony cel, staje się więc niezmiernie trudne lub wręcz niemożliwe. Wątpliwości budzi też adekwatność celu (celów) niektórych programów. Na przykład autorzy występują z ofertą odnoszącą się do problemu zachowań ryzykownych, ale okazuje się, że cele programu nie mają związku z profilaktyką tych zachowań, ponieważ dotyczą rozwoju zdolności artystycznych dzieci. Zastrzeżenia wzbudza również kwestia realizmu, ze względu na wspomnianą wyżej ogólnikowość, a także górnołotność języka, jakim posługują się niektórzy autorzy programów. Na przykład celem jednego z analizowanych programów było m.in. „przygotowanie do aktywnego korzystania z dóbr dziedzictwa narodowego”. Wreszcie cele formułowane bywają w czasie teraźniejszym, czyli niedokonanym. Autorzy programów używają takich określeń, jak: „kształtowanie”, „informowanie”, „przekazywanie”, „budowanie”. Trudno więc ocenić, kiedy autorzy programu planują osiągnięcie zamierzonych celów i czy w ogóle uda się je zrealizować.

Kolejnym problemem związanym z określaniem celów programu jest logiczny związek pomiędzy celem głównym a celami szczegółowymi oraz celami szczegółowymi a działaniami. Cele szczegółowe programu powinny być bowiem uzasadnione z perspektywy osiągnięcia celu głównego programu, zaś planowane dzia-

lania uzasadnione z perspektywy osiągnięcia celów programu. Z naszych doświadczeń wynika, że cele główne bywają bardzo rozbudowane i/lub odnoszą się do zupełnie różnych kwestii. Na przykład program ma na celu „rozwijanie zainteresowań artystycznych oraz inteligencji emocjonalnej, empatii, tolerancji, wzajemnych relacji w grupie, pożądaných postaw społecznych”. Cele szczegółowe programów niekiedy nie mają żadnego związku z celem głównym bądź okazują się w istocie działaniami (np. celem jest przeprowadzenie warsztatów), które będą realizowane w ramach programu.

Odpowiednia intensywność działań

Realizacja skutecznych działań dotyczących wybranego problemu (na przykład picia alkoholu przez dzieci i młodzież) wymaga przeprowadzenia 10 zajęć w pierwszym roku trwania programu oraz 5 zajęć uzupełniających w kolejnych dwóch latach edukacji.

Z naszych doświadczeń wynika, że w ofertach programów pojawiają się propozycje zajęć kilkunasto- bądź kilkudziesięciogodzinnych, których realizacja planowana jest w czasie całego roku szkolnego, a także zajęcia krótkie kilkogodzinne. Nie spotkaliśmy się jednak z programem, w którym autorzy przewidzieliby kontynuację działań w kolejnych latach. Warto dodać, że z danych PARPA wynika, że w Polsce w ramach gminnych programów profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych często wykorzystywane są takie formy, jak: festyny, konkursy oraz jednorazowe akcje (Frączek, 2010). Tego rodzaju akcyjne oddziaływania, z racji swojej specyfiki, nie mogą zastąpić systematycznych działań, a jedynie stanowić ich ciekawe i pozytywne uzupełnienie.

Stosowanie metod aktywizujących lub interaktywnych

Metody aktywizujące zakładają czynny udział uczestników zajęć oraz dwustronną komunikację pomiędzy osobą realizującą program a odbiorcami. Zastosowanie metod interaktywnych oznacza natomiast, że uczestnicy przyjmują rolę współtwórców programu. Metody te polegają bowiem na „inicjowaniu procesu wymiany myśli, dyskusji, zbierania informacji i doświadczeń wewnątrz małej grupy uczniów lub interakcji uczniów z osobami niebędącymi formalnymi uczestnikami procesu edukacji

w szkole” (Ostaszewski 2005, s. 37). Metody aktywizujące i interaktywne są kluczowym warunkiem skutecznego przekazywania wiedzy i kształtowania umiejętności. Pogadanki, wykłady i inne tego rodzaju formy, w których dzieci i młodzież są jedynie biernymi odbiorcami, z oczywistych względów nie spełniają tego ważnego kryterium.

Doświadczenia zebrane podczas prowadzonych przez nas szkoleń wskazują, że metody aktywizujące są powszechnie wykorzystywane – zajęcia prowadzone są najczęściej w formie różnego rodzaju warsztatów, choć autorzy programów nie rezygnują z prelekcji i pogadanek. Wydaje się jednak, że metody interaktywne w małym stopniu znalazły, jak dotąd, zastosowanie w programach profilaktyki zachowań ryzykownych młodzieży.

Realizatorzy programu

Realizatorzy programów profilaktycznych, co jest oczywiste, powinni być przygotowani merytorycznie do swojej pracy i znać swoich odbiorców. Z tego względu warto wspierać programy, w których działania są prowadzone przez nauczycieli i wychowawców, mających z młodzieżą codzienny kontakt. Zatrudnianie do prowadzenia zajęć profilaktycznych specjalistów spoza szkoły powinno opierać się na współpracy z nauczycielem i/lub stanowić uzupełnienie jego pracy.

Nasze doświadczenia potwierdzają, że stowarzyszenia i fundacje zajmujące się profilaktyką zazwyczaj oferują szkołom programy realizowane przez ich własny personel. Niekiedy zachęcają nauczycieli do aktywnego udziału w zajęciach prowadzonych w klasie lub proponują przygotowanie przedstawicieli szkół do kontynuowania programu. Niestety, zdarza się również, że realizatorzy sugerują lub wręcz żądają, by wychowawca opuścił klasę. Powszechnie używanym argumentem, który ma uzasadnić konieczność „odizolowania” wychowawcy od klasy jest to, że w jego obecności uczniowie nie będą mówili szczerze o swoich problemach. Warto jednak pamiętać, że osoby, które przychodzą do szkoły z zewnątrz i oferują kilku czy nawet kilkunastogodzinny program, nie mają szansy, by utrzymać z uczniami stały kontakt, który umożliwi pomoc i wspieranie uczniów w rozwiązywaniu ich problemów. Istnieje też ryzyko poruszenia trudnych i bolesnych pro-

blemów uczniów, których omówienie z braku czasu będzie niemożliwe. Możemy też wyobrazić sobie taką sytuację, że uczeń przyznaje się do zachowania, które może zagrażać jego zdrowiu, a nawet życiu, np. sięganie po narkotyki. Co z taką wiedzą powinna zrobić osoba, która zagwarantowała uczniom dyskrecję i z tego powodu w zajęciach nie uczestniczy ani wychowawca, ani pedagog szkolny? Sytuacja taka budzi poważne dylematy moralne.

Ewaluacja

Najbardziej godne polecenia jest inwestowanie w programy o udokumentowanej skuteczności – czyli takie, których pozytywny wpływ na ograniczenie zachowań ryzykownych młodzieży stwierdzono w poprawnych metodologicznie badaniach. Przeprowadzenie takich badań wymaga m.in. losowego doboru odpowiedniej wielkości próby, korzystania ze sprawdzonych narzędzi badawczych, pomiaru wskaźników, które dostarczają nam wiedzy o wynikach programu (przed i po zakończeniu programu) oraz dbałości o zachowanie standardów etycznych.

Potrzebna jest więc specjalistyczna wiedza oraz odpowiednie zaplecze i fundusze. Niestety, oferta programów o udokumentowanej skuteczności jest w naszym kraju nadal ograniczona. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest niewielka liczba ośrodków badawczych zainteresowanych badaniami ewaluacyjnymi (Ostaszewski, Bobrowski, 2008). Nie oznacza to, że należy zrezygnować z oceny własnych działań. Można bowiem zbierać dane ilościowe i jakościowe na temat realizacji i przebiegu programu oraz jego odbioru przez uczestników, a także sprawdzać, czy został on dobrze dostosowany do potrzeb konkretnych odbiorców. Ewaluacja powinna być jednym z wymogów stawianych przez podmioty odpowiedzialne za finansowanie działań profilaktycznych autorom programów. Tylko niektórzy z twórców programów starają się temu sprostać.

Z naszych doświadczeń wynika, że ewaluacja ogranicza się często do przeprowadzenia po programie ankiet, w których młodzież odpowiada jedynie na temat swoich odczuć i subiektywnych ocen. Autorzy programów przygotowują te ankietę samodzielnie i bywa tak, że wartość informacyjna tych narzędzi budzi znaczne wątpliwości. Co więcej, w ofertach, do

jakich mieliśmy dostęp, znalazła się ankietą, której pytania w poważny sposób naruszały etyczne standardy prowadzenia badań. Ważne jest więc, by wymagać od autorów ofert nie tylko dołączania scenariuszy zajęć, ale także narzędzi dodatkowych, jakimi są ankiety. Zachęcamy też do dokładnego czytania ankiet ewaluacyjnych dołączonych do wniosku i wnikliwego rozważania, czy zamieszczone tam pytania są adekwatne do celu programu i czy nie naruszają praw osób badanych do poufności bądź odnoszą się do bardzo traumatycznych doświadczeń (przykładem jest tu pytanie o doświadczenie aktów przemocy, w którym w nawiasie wymieniono bójki, pobicie i gwałt).

Podsumowanie

Posiadanie wiedzy o zasadach konstruowania programu profilaktycznego oraz znajomość skutecznych strategii profilaktycznych jest, w naszej opinii, niezbędną podstawą do podejmowania decyzji o wyborze i finansowaniu programów profilaktycznych. Wiedza ta jest również niezbędna autorom programów, choć, jak wynika z naszych doświadczeń, istotne jest nie tylko opracowanie odpowiedniej propozycji działań, ale także opisanie programu w sposób prosty i czytelny.

Opisane wyżej formalne i merytoryczne niedostatki programów profilaktycznych składają do wniosku, że należy zintensyfikować działania zmierzające do poprawy istniejącej sytuacji. Niezbędne jest upowszechnianie wiedzy i poprawa umiejętności osób zajmujących się profilaktyką w zakresie konstruowania programów oraz przygotowywania ofert. Konieczne jest także usprawnienie nadzoru nad środkami publicznymi wydawanymi na działalność profilaktyczną. Uczestnicy naszych szkoleń wyrażali również swoje zaniepokojenie obecną sytuacją na „rynku usług profilaktycznych”. Zwracano uwagę na agresywne strategie marketingowe stosowane przez niektóre podmioty, bardzo wysokie ceny programów, a wreszcie sposoby działania, które można podsumować kolokwialnym określeniem „chałtura”.

Przy tej okazji dziękujemy wszystkim aktywnym uczestnikom naszych szkoleń i mamy nadzieję, że nasza wspólna praca ułatwi im wybór dobrych programów profilaktycznych.